

De Brabantse expansiedrift naar het oosten (1202-1430)

DOOR

A. C. M. KAPPELHOF

In het midden van de 14de eeuw was het hertogdom Brabant een volledig ontwikkelde territoriale staat. Het had grenzen, de bestuurlijke en rechterlijke instellingen waren tot volle wasdom gekomen en de bewoners beschouwden Brabant als hun vaderland. Niet-Brabanders waren 'anders', zij werden gezien als vreemdelingen derhalve. Anders dan hun onderdanen beschouwden de hertogen zich echter nog op de eerste plaats als vorst van het Heilige Roomse Rijk. Hun buitenlandse politiek was gericht op expansie in oostelijke richting. De in 1106 verworven titel van hertog van Lotharingen die een juridische basis gaf aan deze machtspolitiek werd door hen daarom ook gekoesterd. Sedert het midden van de 13de eeuw moesten de hertogen echter rekening houden met de grote steden in hun gebied. Middels instellingen als de Raad van Kortenberg en later de Staten van Brabant vormden de steden een politieke factor die geen enkele hertog over het hoofd kon zien. De stedelijke elites hadden weinig op met de hertogelijke 'Drang nach Osten'. Zij voorzagen terecht de nadelige financiële gevolgen en trokken het nut van expedities ten oosten van de Maas, in hun ogen een 'buitenlands' gebied, in twijfel. De steden waren ook fel gekant tegen deling van het hertogdom, bijvoorbeeld bij een erfopvolging.

In de oudere geschiedschrijving komt men vaak de van de beroemde historicus Henri Pirenne afkomstige bewering tegen, dat de hertogen met hun op het Rijnland gerichte politiek erop uit waren om het verkeer over de belangrijke landweg Brussel-Maastricht-Heerlen-Keulen te beschermen. De vele kleine heren in het gebied Tussen Maas en Rijn plachten de reizende voerlieden te overvallen, waardoor de handel grote schade leed. Door dr. P. Avonds is aangetoond, dat deze bewering onhoudbaar is. Er waren andere, goedkopere methoden om de handel te beschermen. Ik noem hier slechts de Landvredebonden die vanaf ca. 1350 ontstonden. Hierin werkten de grotere vorsten in het gebied en de steden samen bij het beveiligen van de straatwegen.

Het gebied Tussen Rijn en Maas, in de Brabantse bronnen steeds aangeduid als 'Overmaze' ('Outremeuse'), was inderdaad anders dan Brabant. Het was arm aan steden en de kleine adel gaf er de toon aan. Iedere edelman die zich door een standgenoot benadeeld achtte kon hem een 'Fehde' aanzeggen. Het resultaat was een oorlogje, dat over de ruggen van de boerenbevolking heen gevoerd

werd. De landsheren, zoals de aartsbisschop van Keulen en de hertog van Gulik, waren niet bij machte aan deze feodale anarchie een einde te maken.

Burchten speelden een belangrijke rol. Wie de burchten in handen had, bezat de beste uitgangspositie. Van het langskomende verkeer kon tol worden geheven. In de schaduw van de burchten ontstonden stadjes. Voorbeelden zijn: Valkenburg, 's-Hertogenrade, Dalhem, Wasenberg en Limburg aan de Vesder.

Kort na 1200 verwierf hertog Hendrik I rechten in de oude stad Maastricht. In 1244 werd het Land van Dalhem, gelegen halverwege Luik en Maastricht verworven. De slag bij Woeringen (1288) vormde een doorbraak: niet alleen mocht de hertog van Brabant zich voortaan hertog van Limburg noemen, maar de buit omvatte ook de strategisch gelegen burchten Wassenberg (aan de rivier de Roer) en 's-Hertogenrade (hier kruiste de grote landweg naar Keulen de rivier de Würm). Een lastig obstakel voor de hertog was Valkenburg. In de slag bij Woeringen hadden de heren van Valkenburg al partij gekozen tegen de hertog. Na twee belegeringen moest Valkenburg zich in 1329 aan de hertog overgeven, maar door gebruik te maken van politieke intrigues kon Dirk IV van Valkenburg-Heinsberg weer op zijn stamslot terugkeren. Tenslotte kon Brabant de heerlijkheid in 1365 verwerven, maar de operatie kostte de hertog veel geld.

In de tweede helft van de 14de eeuw raakten de Brabantse hertogelijke financiën in een crisis verzeild. De inkomsten uit de domeinen liepen terug, onder meer het gevolg van de economische depressie die heel West-Europa trof. Hertog Wenceslas, de echtgenoot van hertogin Johanna, werd bovendien in 1371 bij Baesweiler door de hertog van Gulik verslagen en zelfs gevangen genomen. De kosten van dit debacle, voornamelijk losgeld voor de hertog en zijn volgelingen, beliepen 1.203.762 'mottoenen' (een gouden munt uit die tijd met de afbeelding van een schap). Het normale inkomen van de hertog schommelde tussen de 50.000 en 75.000 mottoenen. Hoewel er geen geld in kas was, werden na 1371 toch nog gebieden – onder andere een deel van Heerlen – aangekocht. De aankopen werden echter gefinancierd met geleend geld, waardoor de hertogelijke financiën nog meer in wanorde raakten. Tot overmaat van ramp stierf Wenceslas in

1383; Johanna was kinderloos en met haar zou de dynastie uitsterven. De geldnood dwong haar om in toenemende mate delen van de domeinen aan woekeraars en lastige crediteuren in pand te geven. Zolang de schuld niet terugbetaald was, mocht de pandbezitter alle inkomsten van het gebied voor zich zelf houden. De pas verworven gebieden in Overmaas werden zo weer vreemd. De pandheren maakten zich op grote schaal schuldig aan wanbeheer. Bossen werden gekapt, burchten verwaarloosd en delen van het domein aan aanhangers gegeven.

In deze kritieke situatie fungeerde de handige politicus Philips de Stoute, die met een nichtje van hertogin Johanna was getrouwd, als de reddende engel. De Bourgondiër lonkte naar de rijke Brabantse erfenis. Tussen 1387 en 1396 wist hij door een politiek van zachte drang en overreding de bejaarde hertogin Johanna zover te krijgen, dat zij hem de Overmase gebieden afstond. De Staten van Brabant werden hier buiten gehouden.

De Bourgondiërs stelden in Overmaas terstond orde op zaken. De verpandingen werden ongedaan gemaakt. De door Philips gezonden Franse functionarissen berichtten hun meester in lange rapporten, dat Outremeuse 'petitement gouverné' was en dat de burchten verwaarloosd waren. Van 's-Hertogenrade stonden alleen nog maar wat oude muren overeind.

Na de dood van hertogin Johanna (1406) volgde in Brabant de tweede zoon van Philips de Stoute, Anton, op. De Staten van Brabant hadden een eigen vorst geëist; zij wilden geen hertog die ook nog andere landen bestuurde en daar zijn belangen had. Onder hertog Anton werd – en dat is geen toeval – de Brabantse oostpolitiek hervat. Anton richtte zijn pijlen op het uitgestrekte maar

dunbevolkte hertogdom Luxemburg door een huwelijk aan te gaan met Elisabeth van Görlitz uit het Huis Luxemburg. De plaatselijke adel weigerde echter Anton als zijn heer te erkennen, zodat kostbare militaire expedities noodzakelijk bleken. De hernieuwde geldnood noopte Anton alle Overmase bezittingen te verpanden. Zijn sneuvelen bij Azincourt (1415) betekende het failliet van de Brabantse oostpolitiek. De schatkist was leeg, de Staten ontevreden. De beide zoons van Anton, Jan IV en Philips van St. Pol, stierven jong en konden de korte tijd dat zij regeerden weinig tot stand brengen. Na de kinderloze dood van Philips van St. Pol (1430), viel de Brabantse erfenis toe aan Philips de Goede.

Onder hertog Philips werden de belangrijkste verpande gebieden in Overmaas gelost en poogde men het aange-taste vorstelijke domein te herstellen. Tegen de escapades van roofridders werd krachtig opgetreden. De Brabantse expansiepolitiek werd echter niet hervat. De Bourgondiërs maakten veel meer gebruik van diplomatieke middelen om hun invloed in het Rijnland te vergroten. Zonder op noemenswaardige schaal oorlog te voeren, hetgeen geld uitspaarde, wisten zij op deze wijze meer te bereiken.

Pas onder Karel de Stoute die in 1465 het roer van zijn seniel geworden vader overnam werd weer een agressieve expansiepolitiek gevoerd. De grote tegenstander van de Bourgondiërs was nu Gelre, maar ook toen deze lange strijd tenslotte, in 1543, in het voordeel van Karel V beslecht werd, maakte de overwinnaar geen gebruik van de kans om het Overmase gebied uit te breiden.

17 oktober 1990, 's-Hertogenbosch

N.B. Samenvatting van de lezing, die dr. A. C. M. Kappelhof tijdens de Kasteeldagen op kasteel Helmond (12 okt. 1990) gehouden heeft.